

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ NƏTİCƏ BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN VARIATİVLİYİ

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aynur Atəş qızı Kərimli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı (Filologiya fakültəsi nəzdində) kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Fidan Surət qızı Baxşıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vəfa Çingiz qızı Həsənova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mələhət Məmməd qızı Mürsəlova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 1.06/3 Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
_____ **Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
_____ **Sevinc Yusif qızı Məmmədova**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru,
professor
_____ **Eldar Rizvan oğlu Piriyev**

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dil sisteminin istənilən səviyyəsinə aid olan hər bir dil vahidi müxtəlif səbəblərdən, dildaxili və dilxarici amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər və bu dəyişə bilmə qabiliyyəti dil vahidlərinin variativliyi adlanır.

Variativlik dildəki təkamül proseslərini bəsləyir və dilin funksionallığında mühüm rol oynayır¹. Bu səbəbdən XX əsrin ikinci yarısından etibarən bu sahəyə maraq artmışdır. Dilin müxtəlif səviyyələrində variativlik haqqında xeyli tədqiqat işləri aparılmışdır (L.V.Şerba, Q.P.Torsuyev, A.A.Reformatski, L.R.Zinder, D.N.Yunusov, F.Y.Veysəlli, K.M.Abdullayev və başqaları).

Müasir dilçilikdə dil vahidlərinin invariantlığının əksinə onların variativliyinin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlar məsələnin həllinə kifayət etmir. Xüsusi ilə də sintaktik səviyyə vahidlərinin variativliyinin öyrənilməsinə ehtiyac böyükdür. Dilin sintaktik səviyyəsində variativlik probleminin öyrənilməsində xüsusi xidmətləri olan dilçilərə H.Poutsma, Q.P.Torsuyev, D.N.Yunusov, S.Ə.Abdullayev, K.M.Abdullayev və başqalarını misal göstərmək olar. Hətta variativlik və konstantlığı birgə öyrənən dilçilər də vardır. (Q.P.Torsuyev, D.N.Yunusov, D.A.Şaxbaqova və s.). *“Konstantlıq və variativlik, təbiətinə və məqsədinə görə dil strukturunun vacib xüsusiyyətlərindəndir. Onlar olmadan dil nə mövcud ola bilər, nə də inkişaf edə bilər. Konstantlıq və variativlik dilin bütün aspektlərində və vahidlərində özünü göstərir. Sinxron və diaxronik müstəvilərdə dilin strukturunun bu ziddiyyətli xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı təhlili həm ümumi, həm də xüsusi dilçiliyin vacib vəzifələrindəndir.”*². Ümumiyyətlə, dil sisteminə müxtəlifliyin artmasına səbəb olan variativlik konstantlıq ilə balanslaşdırılır.

¹Абрамов, Б.А. Вариантность финитных конструкций (лексико-структурных основ предложений) // Вариантность как свойство языковой системы/ – Москва: Наука, – 1982. №1, – с.35.

²Торсуев, Г.П. Константность и вариативность в фонетической системе (на материале английского языка) / Г.П.Торсуев. – Москва: Наука, – 1977. – с.3.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin variativliyi sahəsində ingilis və Azərbaycan dillərində müqayisəli tədqiqatlar aparən D.N.Yunusova görə, *“Dil vahidlərinin, xüsusilə onun yuxarı yarusunda yerləşən sintaksis üçün rəbitəli nitqdə variativlik, lingvistik bir hadisə kimi “variant” və “invariant” anlayışlarının məzmununda təmsil olunur. Variant və invariant anlayışları dilçiliyə ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin fonoloqları tərəfindən gətirilmiş, əvvəllər fonem səviyyəsində başa düşülür, sonralar isə dilçiliyin digər sahələrinə tətbiq olunmağa başlamışdır”*³.

İfadə planında variativliyin aşkara çıxarılması məsələsi də dilçiliyin aktual məsələlərindən hesab edilir. Səbəb isə variativliyin ifadə planının vahidlərində özünü daha aydın şəkildə büruzə verməsidir. F.Y.Veysəlliyyə görə, *“ifadə planında hər hansı dil vahidi güclü variativliyə məruz qalır, çünki sintaqmatik planda onların realizasiya şəraiti eyni deyildir. Belə ki, bir tərəfdən seqmentlərin fazalarının bir-birinə keçməsi, digər tərəfdən isə prosodik ünsürlərin onlara güclü təsiri nəticəsində bizim danışığımızda əvvəllər dil sistemində mövcud olmayan çoxlu sayda çalarlar alınır ki, bu çalarların dil sistemində bizə hazır şəkildə verilməsinə baxmayaraq, onlar hədsiz dərəcədə vacib elementlərdir və onlarsız bizim danışığımız həddindən artıq monoton və anlaşılmaz olardı”*⁴.

Variativlikdən bəhs edərkən norma məsələsinə də toxunmaq lazım gəlir. Çünki dildə variasiya norma problemi ilə əlaqəlidir⁵.

Dilin reallaşması norma tərəfindən tənzimlənir. Çünki dil əsas ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirmək üçün ayrıca bir dil qrupunda ümumilikdə qəbul edilməlidir. L.V.Şerbaya görə, *“sistemin qadağan etmədiyi hər şey norma hesab oluna bilər. Dil norması dil sisteminin imkan verdiyi bir sıra xüsusiyyətlərdən təşkil edilir. Onlar seçilən, dil*

³Yunusov, D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi / D.N.Yunusov. – Bakı: Mütərcim, – 2005. – s.8

⁴Вейсалли, Ф.Е. Вариативности языковых единиц // Ф.Е.Вейсалли. – Баку: «БСУ», – 1990.– с.15-16.

⁵ Рогожникова, Р.П. Культурно-семиотические аспекты народной фразеологии : / автореф. док. дис. СПб, – 1997. – с.29.

*daşıyıcılarının nitqində möhkəmlənən və ədəbi bir dildə danışan hər kəs üçün məcburi olan hadisə hesab olunur”*⁶.

Dilçilikdə aktual olan məsələlərdən biri də dil materiallarının xüsusi cihazlar vasitəsilə eksperimental-fonetik təhlilidir. Eksperimental-fonetik təhlil tədqiqatçılara daha obyektiv məlumatlar toplamağa imkan verir. Eksperimental təhlil metodu ilə cümlənin intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyinin araşdırılması isə bütövlükdə dilçilikdə variativlik probleminin öyrənilməsinə xidmət edir. İntonasiya nitq aktında müşahidə olunan hadisədir ki, onun vasitəsilə cümlənin semantik tutumu, onun predikativ münasibətləri, kommunikativ təyinatları, modallığı müşahidə olunur, leksik tərkibi və sintaktik quruluşu onun konkret ifadəsini tapır. İntonasiya vahidləri də dilin digər vahidləri kimi kontekstdən və nitqin kontekstindən asılı olaraq həm nitq, həm də məna baxımından variativliyə məruz qalır. *“İntonasiya saysız hesabsız variantlar yaradır. Bu onunla izah oluna bilər ki, cümlənin ayrı-ayrı hissələrində sözlər və cümlələr arasındakı daxili münasibətdə özünü göstərən sintaktik formadan fərqli olaraq, onun intonasiya forması daxili əlaqələrlə yanaşı, zəhəri əlaqələri də kontekstual cərgədə ifadə etmək bacarığına malikdir”*⁷.

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşunda özünəməxsus yer tutan nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur, funksional və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyinin araşdırılması və tədqiqat obyektinin müqayisəli-kontrastiv üsulla öyrənilməsi nəticəsində istər nəzəri, istərsə də praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən izomorf və allomorf əlamətlərin üzə çıxarılması mövzunun **aktuallığını** təşkil edir.

⁶Щерба, Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Языковая система и речевая деятельность. – Москва: Наука, – 1974. – с.24

⁷Киселева, Э.П. О грамматической роли интонации в структуре английских сложноподчиненных предложений с придаточными времени ./ Автореферат дисс. ... кандидата филологических наук. / – Москва, – 1964. – с.4.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat işinin obyektini ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr və onların canlı danışıqda intonasiya strukturunun variativlik xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqat işinin predmetini ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümlələrinin müqayisəli-tipoloji və eksperimental-fonetik müstəvidə təhlilindən əldə edilən biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərində geniş işlənmə dairəsinə malik olan nəticə budaq cümlələrinin struktur, funksional və intonasiya xüsusiyyətlərindəki variativlik çalarlarını aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Bu məqsədlə tədqiqat işində aşağıdakı **vəzifələr** yerinə yetirilmişdir:

– dilçilikdə variativliklə bağlı mövcud elmi-nəzəri ədəbiyyatı araşdırmaq;

– tədqiqata cəlb edilmiş ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümlələrinin struktur xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

– ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümlələrinin qrammatik və aktual üzvlənmədə yeri və informativliyini müəyyənləşdirmək;

– ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümlələrinin ifadə olunmasında və tələffüzündə norma və variant münasibətlərini araşdırmaq;

– ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümlələrini melodik, temporal və dinamik baxımdan eksperimentə cəlb etmək məqsədi ilə müvafiq dil materialını seçmək;

– seçilmiş dil materialını sistemləşdirmək, diktorların iştirakı ilə kompüterə yazılması və “PRAAT” proqramı vasitəsilə təhlil etmək;

– ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümlələrində melodik, temporal və dinamik variativliyi müəyyənləşdirmək və ümumiləşdirərək yekun nəticələri əldə etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işi müxtəlif sistemli dillərə aid

olan dil hadisələrinə həsr olunmuşdur. Tədqiqat işində müasir dilçilikdə qəbul edilmiş kontrastiv-tipoloji, təsvir, eksperimental təhlil (akustik təhlil) və nəticələrin riyazi-statistik hesablanması metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işi eksperimental xarakter daşdığı üçün, bu qəbildən olan işlərdə geniş tətbiq edilən “PRAAT” proqramından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– müxtəlifsystemli ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin yerləşmə ardıcılığı variativliyə imkan vermir;

– ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümlələrinin struktur xüsusiyyətlərində oxşar və fərqli cəhətlər vardır;

– ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə əsasən tema, budaq cümlə isə rema rolunda çıxış edir;

– müqayisə olunan ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümlələrinin reallaşmasında norma və variant qarşılaşması baş verir;

– hər iki dildə nəticə budaq cümlələrində melodik, temporal və dinamik baxımdan variativlik özünü büruzə verir;

– müxtəlifsystemli ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümlələrinin intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyində oxşar və fərqli cəhətlər vardır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İngilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin ifadə planında işlənməsində mövcud olan variativliyin aşkara çıxarılması sahəsində, demək olar ki, müqayisəli şəkildə tədqiqatlar aparılmamışdır. Bu iki dilin materialları əsasında aparılmış tədqiqat işində nəticə budaq cümlələrinin struktur, funksional və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyində özünü göstərən izomorf və allomorf cəhətlərin eksperimental yolla aşkara çıxarılması tədqiqat işinin **elmi yeniliyi** hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyada ümumiləşdirilən ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümlələrinin struktur,

funksional və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativlik mexanizmi və prinsipləri üzrə nəzəri fikirlər bu tipli tədqiqatlarda istifadə oluna bilər. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə dissertasiyada əldə edilmiş nəticələrdən norma və variant problemlərinin şərh zamanı, eləcə də tipologiya fənninin tədrisində geniş istifadə oluna bilməsindən ibarətdir. Tədqiqat işinin nəticələrindən dil-danışıq vahidlərinin variativliyinə həsr olunmuş mühazirə və seminarlarda, müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsində bəhrələnmək olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas məzmunu və nəzəri müddəaları ölkə miqyaslı və beynəlxalq elmi nəşrlərdə dərc edilmiş, elmi-praktik konfranslarda məruzə edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı (Filologiya fakültəsi nəzdində) kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 4 səhifə, I fəsil 62 səhifə, II fəsil 48 səhifə, Nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 13 səhifə, Əlavələr 21 səhifə. Ümumi həcmi 153 səhifə – 201 255 işarə.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddələrdən, tədqiqatın obyektinə və predmetindən, tədqiqatın elmi yeniliyindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs edilir, aprobasiyası, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat və dissertasiyanın strukturu və ümumi həcmi haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslində “**İngilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur, funksional və intonasiya xüsusiyyətləri**” adlanır və dörd yarım fəsildən ibarətdir.

Bu fəslin “**Dilin sintaktik səviyyəsi və onun variativlik problemi**” adlanan birinci yarım fəslində əvvəlcə dil sisteminin

mürəkkəb vahidlərindən hesab olunan cümlə ilə bağlı müasir dilçilikdə mövcud olan əsas problemlərə toxunulur. Müəyyən olur ki, müasir dilçilikdə cümlə ilə bağlı mübahisəli məsələlərə cümlənin tərif, cümlənin söz və söz birləşməsindən fərqi, cümlənin təsnifatı, cümlə üzvlərinin təsnifatı kimi məsələlər daxildir. Daha sonra bu problemlər haqqında müxtəlif dilçilərin fikirləri qeyd olunmuş, həmin fikirlərə münasibət bildirilmişdir.

Yarımfəsildə həmçinin mürəkkəb cümlələrin yaranma səbəbi, inkişaf tarixi və təsnifatından da bəhs edilmişdir. Ə.M.Dəmirçizadə mürəkkəb cümlənin yaranması və inkişafı ilə bağlı yazır: *“Mürəkkəb cümlələrin sabitləşməsi və inkişafı daha çox yazılı ədəbi dil ilə bağlı olur. Şifahi ədəbi dildə intonasiya, fasilə, vurğu kimi yazılmayan vasitələr, yazılı dildə bəzən müxtəlif morfemlərlə əvəz olunur. Bu morfemlər isə cümlələr arasında əlaqə yaratmağa da xidmət edir və beləliklə də, şifahi ədəbi dildə olmayan mürəkkəb cümlə növləri yazılı ədəbi dildə yaranır* ⁸.

Mürəkkəb cümlələrin təsnifatından danışarkən isə adətən iki növ qeyd olunur: tabesiz mürəkkəb cümlələr (Compound sentences) və tabeli mürəkkəb cümlələr (Complex sentences). Mürəkkəb cümlələri tabeli və tabesiz olaraq iki növə ayırmağa əsas verən onları təşkil edən komponentlərin bir-birinə münasibəti, aralarındakı sintaktik bağlılığın xarakteri və intonasiyaya görə qarşılıqlı münasibətlərindəki fərqlərdir. Eyni hüquq əsasında birləşən komponentlər tabesiz mürəkkəb cümlələri, qeyri-bərabər hüquq əsasında birləşən komponentlər isə tabeli mürəkkəb cümlələri əmələ gətirir. Lakin tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında dilçilərin heç də hamısı eyni mövqedə dayanmamışdır. K.M.Abdullayevə görə, *“Mürəkkəb cümlə” termini yalnız o zaman yerində işlənmiş sayıla bilər ki, o məhz tabeli mürəkkəb cümlə anlayışını işarə etsin. Çünki Azərbaycan türk dilində, eləcə də bir çox türk dillərində tabesiz mürəkkəb cümlə kimi ayrılan mürəkkəb cümlə növü açıq-aşkar şəkildə onun tərkibinə daxil olan komponentlərin, yəni müstəqil cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərini öz içində əridə bilmir.*

⁸ Dəmirçizadə, Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Elm, – 1999, – s.116.

Mürəkkəb cümlənin əsas əlamətlərindən biri kimi onu ayırmaq olar ki, onun hissələri, komponentləri bir-birilə son dərəcə qaynayıb-qarışır və qaynayıb-qarışma özünəməxsus əlaqələr tipini yaratmalıdır. Belə münasibətlər məhz tabelilik əsasında baş verə bilər”⁹.

Bu fikrin tərəfdarlarından biri də İ.F.Vardul olmuşdur. Onun fikrincə, tabesiz mürəkkəb cümlələr mövcud deyildir. Bu səbəbdən belə bir terminə də ehtiyac yoxdur. O, tabeli mürəkkəb cümlə termininə də ehtiyac olmadığını düşünür. Bu terminin əvəzinə onları mürəkkəb cümlə adlandırmağın düzgün olduğu fikrini irəli sürür. İ.F.Vardul da K.M.Abdullayev kimi tabesiz mürəkkəb cümlələri mətnin tərkibində öyrənməyin daha doğru olduğunu düşünür¹⁰.

Ə.Ə.Abdullayev isə tabesiz mürəkkəb cümlələri tamamilə inkar etməyin düzgün olmadığını qeyd edir: “*“Tabesiz mürəkkəb cümlə” termini şərti termindir, tabesizlik əlaqəsi deyildir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında da asılılıq vardır, lakin bu asılılıq tabeli mürəkkəb cümlədə olduğu kimi birtərəfli asılılıq deyildir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bir birindən eyni dərəcədə, bərabər şəkildə asılı olur”¹¹.*

Mürəkkəb cümlələrin üçüncü növü kimi bəzən qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrdən də bəhs edilir. Dildə elə mürəkkəb cümlələr mövcuddur ki, onları həm tabeli, həm də tabesiz mürəkkəb cümlə hesab etmək olar. Bu, dilçilikdə təbii hal kimi qəbul edilir, çünki bir sıra tabeli mürəkkəb cümlələrin tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəldiyi düşünülür. Ənənəvi dilçilik tabesiz mürəkkəb cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlələrə keçid prosesini bitmiş bir proses kimi deyil, davam edən və inkişafda olan bir proses kimi dəyərləndirir.

XX əsrdə dilçilikdə dilin bütün səviyyələrini, ümumiyyətlə, dilləri əhatə edən dəyişikliklərin araşdırıldığı dil istiqaməti –

⁹ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri/ K.M.Abdullayev. – Bakı: Elm, – 1998, – s.27.

¹⁰ Вардудль, И.Ф. Основы описательной лингвистики: синтаксис и супрасинтаксис/ И.Ф.Вардудль. – Москва: «Наука», – 1977, – 81 с.

¹¹ Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn diskurs / Ə.Ə.Abdullayev. - Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2011. – s.27.

“variativlik” meydana çıxdı. Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi dil sisteminin istənilən səviyyəsinə aid olan hər bir dil vahidi bir sıra amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Bu amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- dil sistemi və onun funksiyalarına münasibətdə daxili (sistem-struktur xarakterli) amillər. Sivilizasiyanın inkişafı, dil daşıyıcılarının qrupları arasında formalaşan və sona çatan əlaqələr kimi amilləri daxili amillərə aid etmək mümkündür.

- xarici (məntiqi və psixoloji) amillər isə insanlararası ünsiyyətin və təfəkkürün ümumi qanunauyğunluqları ilə əlaqəlidir. Bu amillər əsas sayılır və dil vasitələrinin variativliyinə zəmin yaradırlar. Xarici amillər insanın niyyət, məqsəd və istəyindən asılı olmayaraq obyektiv, danışanın meylini və istəyini ifadə edərək, subyektiv ola bilərlər ¹².

Variativliyin səbəblərini öyrənərkən intralingvistik və ekstralingvistik amilləri də nəzərə almaq gərkdir. Intralingvistik amillər dedikdə məndən məlum asılılıq (burada funksional üslub və aralıq üslublar nəzərdə tutulur) və qrammatik formaların attraksiyası başa düşülür. Ekstralingvistik amillərə isə bunları aid etmək olar: 1) ərazi, coğrafi amil, 2) zaman (tarixi amil), 3) sosial və sosial tarixi amil və s.

Tədqiqat işində tabeli mürəkkəb cümlələrin variativliyi struktur, funksional və intonasiya cəhətdən araşdırılır. Onların struktur-funksional və intonasiya variativliyinə təsir edən müəyyən amillər vardır. Elmi-nəzəri ədəbiyyatı araşdırdıqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin variativliyinə təsir edən amillərə aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

1. Baş və budaq cümlənin mövqeyi;
2. Baş və budaq cümlələrdə istifadə olunan feillərin semantik qrupu;
3. Formal-qrammatik vasitələrin işlənməsi;
4. Kommunikativ mərkəz;
5. İntonasiya;

¹² Crystal, D.S. The English Language / D.S.Crystal. – England: Penguin Books, – 1988. – 312 p.

6. Danışiq üslubu;
7. Komponentlərdəki informasiyanın vacibliyi;
8. Söz sırası və s.

Bu yarım-fəsildə sintaktik sinonimlik və sintaktik variativliyin fərqləndirilməsi məsələsinə də toxunulur. Çünki bu anlayışlar bir-biri ilə bağlı olsalar da, onları eyniləşdirmək olmaz. Sintaktik sinonimlik dildə müəyyən münasibətlərin ifadəsi üçün iki və daha artıq sintaktik konstruksiyanın mövcudluğu kimi başa düşülür. Sintaktik sinonimlərin leksik tərkibi yaxın mənalı sözlərdən ibarət olur. Onlar eyni funksiyanı yerinə yetirirlər, lakin fərqli struktura malik olurlar. Sintaktik variativlik isə eyni bir mənanın müxtəlif formalar vasitəsilə ifadə edilməsidir. Eyni bir məzmun müxtəlif sintaktik üsullarla ifadə edilir. Sintaktik variativlik leksik tərkibdən asılı deyil. Sintaktik variativliyin əsasını qrammatik model təşkil edir.

Bu fəslin ***“İngilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur xüsusiyyətləri”*** adlanan ikinci yarım-fəsildə nəticə budaq cümlələrinin struktur xüsusiyyətlərini öyrənərkən xüsusi diqqət cəlb edən baş və budaq cümlənin müəyyənləşdirilməsi, onların sıralanması, baş və budaq cümləni əlaqələndirən bağlayıcı vasitələr və s. kimi məsələlərdən bəhs olunur.

Q.Ş.Kazımov baş və budaq cümlənin müəyyənləşdirilməsi haqqında yazır: *“Baş və budaq cümlə müəyyənləşdirilərkən cümlənin mənası yox, forması, quruluşu əsas götürülür. Çünki, məna yükü komponentlərdə müxtəlif şəkildə paylana bilir: bəzən məna yükü daha çox baş cümlənin, bəzən budaq cümlənin üzərinə düşür, bəzən də baş və budaq cümlələr arasında bərabər şəkildə paylanmış olur”*¹³

Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə baş və budaq cümləni sadəcə cümlənin forma və ya quruluşu ilə müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Çünki digər budaq cümlələrdən fərqli olaraq, sadə cümlədə ikinci dərəcəli üzv qarşılığı olmadığı üçün nəticə budaq cümlələrinin baş cümlədə yeri, qəlibi olmur və

¹³ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Ünsiyyət, – 2000. – s.307.

budaq cümlə heç bir suala cavab vermir. Budaq cümlənin nəticə budaq cümləsi olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün baş və budaq cümlənin mənasına diqqət yetirmək lazım gəlir.

Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin yerləşmə ardıcılığı barədə danışarkən isə qeyd etmək lazımdır ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində nəticə budaq cümlələri birtiplidir, yalnızca postpozisiyada yerləşirlər. Bunun səbəbi isə səbəb-nəticə ardıcılığının nəticə budaq cümlələrində aydın şəkildə mühafizə olunmasıdır. Yəni, əvvəlcə səbəb olmalıdır ki, ondan da hər hansı bir nəticə çıxsın.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin, ümumiyyətlə, mürəkkəb cümlələrin təsnifi əsasən bağlayıcı vasitələrə görə aparılır. X.İ.Məmmədova və Ə.H.Cavadov bağlayıcı vasitələr haqqında yazırlar: “*Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında ilk növbədə semantik bütövlük olsa da, mürəkkəb bir vahid yaratmaq üçün onlar mütləq sintaktik münasibətə girməli olurlar. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasındakı bu sintaktik münasibət müxtəlif bağlayıcı vasitələrlə ifadə olunur*”¹⁴.

Bağlayıcı vasitələr mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməklə yanaşı, cümlənin ümumi mənasına da təsir edir, intonasiya yükünün xeyli hissəsini öz üzərlərinə götürürlər, beləliklə də, mürəkkəb cümlənin daşdığı əsas qrammatik mənanı formal əlamətlərlə daha da qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırırlar.

Müasir ingilis dilində nəticə budaq cümlələrinin baş cümləyə bağlanması əsasən *so, so that, such a...that, so...that* bağlayıcıları iştirak edir:

/It was so cold that Oliver decided not to go out // (Elə soyuq idi ki, Oliver çölə çıxmağa qərar verdi)

/He was such a terrible murderer that everybody began to call him “The Evil” // (O, elə bir qorxunc qatil idi ki, hamı onu “Şeytan” adlandırmağa başladı)

¹⁴ Məmmədova, X.İ. Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri / X.İ.Məmmədova, Ə.H.Cavadov. – Bakı: Mütərcim, – 2000. – s.38.

Yarımfəsildə həmçinin ingilis dilində müxtəlif mənbələrdə rast gəlinən *and, and so, so* zərfliyi, *that, in such a way* kimi bağlayıcı vasitələrlə baş cümləyə bağlanan nəticə budaq cümlələrinə aid nümunələr də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilində isə nəticə budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan bağlayıcı vasitələrə bağlayıcılar (*ona görə də, buna görə də, belə ki, odur ki, ki və s.*), bağlayıcı sözlər (*elə, elə bir, o qədər və s.*), sual əvəzlilikləri (*kim, hara, hanı və s.*) və intonasiya daxildir:

/Sabir sabah konservin birini açıb onlara paylayacaqdır, buna görə də mən yemək hazırlamaq üçün narahat olmadım //

/Bu zaman elə hadisə oldu ki, hər kəs qorxdı //

/Atularımızın Culfa yolu elə tozlu idi ki, şəhərin darvazaları görünmürdü //

/Bir şey bilirəm bu sözü deyirəm //

Müqayisə olunan dillərdə nəticə budaq cümlələrinin baş cümləyə bağlanmasında istifadə olunan bağlayıcı vasitələr arasında omonim olanlar vardır. Məsələn, ingilis dilində “*so that*” bağlayıcısı nəticə budaq cümləsi ilə yanaşı məqsəd budaq cümlələrini də baş cümləyə bağlayır.

“*So that*” bağlayıcısının işləndiyi məqsəd budaq cümlələrini nəticə budaq cümlələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun potensial olmasıdır. Əlbəttə, hər bir məqsəd özlüyündə bir nəticə güman edir. Lakin burada məqsədin həmin nəticəyə çatıb-çatmaması önəmlidir. Yəni, məqsəd budaq cümlələrində məqsədin nəticəsi məlum olmaya da bilər. Lakin nəticə budaq cümlələrində isə real nəticə vardır. Belə bir nümunəyə nəzər salaq:

/She opened the window so that she could breathe the fresh air // (O, pəncərəni açdı ki, təmiz hava ala bilsin.)

Potensial məqsəd və real nəticə nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq bu nümunə məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Çünki real nəticə yoxdur, potensial məqsəd vardır. Lakin bu yanaşma da birmənalı qəbul edilmir. Bəzən bu tip mürəkkəb cümlələr nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrə aid edilir və qeyd olunur: “*Arzuolunan nəticəni əldə etmək üçün hər hansı bir şeyin hal-*

*hazırda edildiyini və ya artıq edilib bitdiyini bildirmək üçün “so that” bağlayıcısından istifadə edilə bilər”*¹⁵. Real nəticə olmasa da, arzuolunan nəticə varsa, həmin tabeli mürəkkəb cümləni nəticə budaq cümləsi hesab etmək olar.

Nəticə budaq cümlələrinə belə bir yanaşma Azərbaycan dilində də mövcuddur:

1. Real nəticə bildirən tabeli mürəkkəb cümlələr;
2. Qeyri-real nəticə bildirən tabeli mürəkkəb cümlələr¹⁶.

Azərbaycan dilində də bəzən nəticə budaq cümlələrini məqsəd budaq cümlələrindən fərqləndirməkdə çətinlik yaranır. Bunun səbəbi nəticə budaq cümlələrində nəticə mənasından əlavə məqsəd mənasının da olmasıdır. Məsələn:

/Çağırın onu başa salım ki, Allahın işinə qarışmasın //

Bu yarımfəsildə həmçinin *elə* bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanan nəticə budaq cümlələri ilə dərəcə, təyin, tərz və xəbər budaq cümlələri də nümunələrlə fərqləndirilmişdir.

Nəticə budaq cümlələrini digər budaq cümlələrdən fərqləndirən daha bir xüsusiyyət isə onun sadə cümləyə transformasiyasıdır. İngilis dilində əsasən *so...that, such...that* bağlayıcıları ilə bağlanan nəticə budaq cümlələrində transformasiya baş verir. Bu zaman əgər budaq cümlə inkar haldadırsa, nəticə *too* zərfi və *məsdərlə* əgər təsdiqdədirsə, *enough* və *məsdər* ilə ifadə edilərək sadələşdirilir:

/Iron is so heavy that it does not float //

/Iron is too heavy to float //

/It was such a difficult question that I had to think //

/It was a difficult enough to think //

Azərbaycan dilində isə nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrə transformasiyası zamanı budaq cümlə xəbər zonası üçün saxlanılıb, baş cümlə səbəb zərfliyi şəklində budaq cümlədə yerinə qoyulur:

¹⁵ English grammar. Digital edition / Collins Cobuild. – UK: Harpercollins, – 2011. – p. 667.

¹⁶ Məmmədova, X.İ. Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri / X.İ.Məmmədova, Ə.H.Cavadov. – Bakı: Mütərcim, – 2000. – s.13.

/Pərvərdigara, biz nə günah eləmişdik ki, ac qalırıdığ, susuz qalırıdığ? //

/Pərvərdigara, biz hansı günahımıza görə ac qalırıdığ, susuz qalırıdığ? //

Üçüncü yarımfəsil **“İngilis və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin qrammatik və aktual üzvlənməsində nəticə budaq cümlələrinin yeri və informativliyi”** adlanır.

Sintaksisdə cümlənin quruluşunda iki əsas səviyyə ayrılır: sintaktik və suprasintaktik. Bu da öz növbəsində iki cür üzvlənmənin formalaşmasına səbəb olur. Bunlardan birincisi qrammatik üzvlənmədir. Qrammatik üzvlənmə cümlə üzvlərinə əsaslanır. Digər üzvlənmə isə məntiqi-sintaktik üzvlənmə, yəni aktual üzvlənmə adlanır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin qrammatik üzvlənməsindən bəhs edərkən onun tərkib hissələri kimi baş və budaq cümlə əsas götürülür. Sadə cümlədə hər bir cümlə üzvünün öz səciyyəvi xüsusiyyəti olduğu kimi tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri (cümlə üzvləri) olan baş və budaq cümlənin də öz səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Həmin səciyyəvi xüsusiyyətlər baş və budaq cümlənin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi zamanı aşkara çıxır.

Tabeli mürəkkəb cümləyə tərif verərkən onu təşkil edən sadə cümlələrdən birinin qrammatik cəhətdən müstəqil, digərinin isə ona tabe olduğu deyilir. Müstəqil tərkib hissə baş cümlə, tabe olan tərkib hissə isə budaq cümlə adlandırılır. Budaq cümlə ya baş cümlənin buraxılmış bir üzvü yerində işləyir, ya da baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur.

Baş və budaq cümlənin qarşılıqlı əlaqəsi onun sadəcə struktur-formal, struktur-semantik cəhətlərini deyil, həm də həmin komponentlərin informativ məzmun strukturunun müəyyənləşdirilməsinə də kömək edir.

İnformativ planda baş və budaq cümlənin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi haqqında K.M.Abdullayev yazır: *“...mürəkkəb cümlə hissələrinin məhz informativ plandakı qarşılıqlı əlaqəsi mürəkkəb cümlənin bütövlükdə funksional məqsədinin əsas parametrlərini müəyyənləşdirir, onun daha yüksək şəkildə təşkil olunmuş əlaqəli tekst (mürəkkəb sintaktik bütöv) içərisinə daxil edilməsini və oradakı*

işləm məqamını üzə çıxarır” ¹⁷.

İnformativlik deyəndə, baş və budaq cümlə arasında mövcud olan semantik və məzmun cəhətdən əlaqə nəzərdə tutulur. Qrammatik cəhətdən baş cümlə budaq cümləyə nisbətən daha müstəqil olsa da, informativ planda adətən budaq cümlə daha müstəqil olur.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə adətən baş cümlədə ötürülən müəyyən cümlə üzvünün əvəzinə işlənir və ya həmin üzvün genişlənmiş forması olur. Bu səbəbdən mürəkkəb cümlənin informativ məzmunu budaq cümləyə keçir. Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə bu vəziyyət də bir az fərqlidir. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi nəticə budaq cümləsinin baş cümlədə yeri, qəlibi olmur. Bu səbəbdən bu tip budaq cümlələrdə komponentlərdən hansınınsa informativ planda dolğunluğundan və ya asılılığından bəhs etmək çətinləşir.

Nəticə budaq cümlələrinin qrammatik üzvlənmədəki yeri ilə yanaşı, aktual üzvlənmədəki yeri də vacibdir. Tabeli mürəkkəb cümlənin qrammatik üzvlənmə vahidi olan baş və budaq cümlə arasında mövcud olan əlaqə və münasibət, söyləmin vahidi-tema və rema arasında olan əlaqə və münasibətlə yaxındır.

M.Y.Blok aktual üzvlənmənin mahiyyətindən danışarkən qeyd edir: *“Funksional cümlə perspektivi” də adlandırılan aktual üzvlənmənin əsas mahiyyəti sözlərdəki informativ rolu baxımından cümlə hissələrinin korrelyativ əhəmiyyətini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Burada tema kommunikasiyanın başlanğıc nöqtəsini, rema isə kommunikasiyanın əsas informativ hissəsini ifadə edir”* ¹⁸.

Cümlənin qrammatik üzvlənməsindən fərqli olaraq, aktual üzvlənmə cümləni yalnız quruluşuna görə dəyərləndirmir, cümlədə psixoloji-məntiqi, funksional qrammatik məqamlara da diqqət yetirir. Cümlənin çıxış nöqtəsini tema təşkil edir, rema isə cümlədə ifadə

¹⁷ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. – Bakı: Maarif, – 1998, – s.159-160.

¹⁸ Blokh, M.Y. A course in theoretical English grammar / M.Y.Blokh. – Москва: Высшая школа, – 1983. – p.243.

olunan əsas mənanı bildirir və cümlədə kommunikativ mərkəz yaradır:

/The case was so closed that I could not open it // (Çamadan elə bağlanmışdı ki, açə bilmədim)

Bu nümunədə aktuallaşdırılmış üzvün məzmunu budaq cümlə vasitəsilə açıldığından tabeli mürəkkəb cümlənin teması kimi baş cümlə - *“The case was so closed”*, reması kimi isə budaq cümlə - *“that I could not open”* çıxış edir.

/Bu elə maraqlı təqdimat idi ki, hamı icraçını alqışladı //

Azərbaycan dilində olan bu nümunədə də aktuallaşdırılmış üzvün məzmunu budaq cümlə vasitəsilə açılır. Bu səbəbdən bu nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə də baş cümlə - *“Bu elə maraqlı təqdimat idi ki”* tema rolunda budaq cümlə - *“hamı icraçını alqışladı”* rema rolunda çıxış edir.

Aktual üzvlənmə baxımından da nəticə budaq cümlələrini araşdırdıqda aydın olur ki, bu tip budaq cümlələrdə aktual üzvlənmə zamanı tema ancaq prepozisiyada, rema isə ancaq postpozisiyada yer ala bilər. Çünki tema və remanın yerləri dəyişdirildikdə budaq cümlə nəticə budaq cümləsi olmaqdan çıxır. Məsələn:

/There was so much fog that we couldn't see what was ahead // (O qədər duman var idi ki, qarşıda nə olduğunu görə bilmədik) (nəticə budaq cümləsi)

/We couldn't see what was ahead, because there was so much fog // (Qarşıda nə olduğunu görə bilmədik, çünki çox duman var idi) (səbəb budaq cümləsi)

Bu hal ingilis dilində *“so that”* bağlayıcısı ilə bağlanan nəticə və məqsəd budaq cümlələri arasında da baş verə bilər. Belə ki, *“so that”* bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanan nəticə budaq cümləsi baş cümlədən əvvələ keçirildikdə məqsəd budaq cümləsinə çevrilir. Məsələn:

/She opened the door so that they came in // (O, qapını açdı ki, onlar içəri girdi) (nəticə budaq cümləsi)

/So that they could come in she opened the door // (Onlar içəri girə bilsin deyə, o qapını açdı) (məqsəd budaq cümləsi)

Eyni hal Azərbaycan dilində işlədilən nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə də baş verir:

/Qaraşın bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb // (nəticə budaq cümləsi)

/Gəzib-gəzib səni tapıb, çünki Qaraşın bəxti var // (səbəb budaq cümləsi)

Fəslin sonuncu yarımfəsli **“İngilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümlələrinin ifadə olunmasında və tələffüzündə norma və variant qarşılışması”** adlanır.

Norma anlayışı çox geniş anlayışdır və hər bir elm sahəsində mövcuddur. Adətən, dilçilikdə norma dil praktikası tərəfindən seçilmiş və sabitlənmiş dil strukturunun elementlərinin ən sabit və ənənəvi realizasiyasının məcmusu hesab edilir. Başqa sözlə desək, dilçilikdə müəyyən növ qayda və hadisələrə “dil norması” deyilir. Dil norması dil sistemində daxili və zahiri amillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirlərini dinamik formada əks etdirən təsir hesab edilir.

“Dilçilikdə *“norma”* termini iki mənada işlənir: danışqda hamının qəbul etdiyi işlənmə, müntəzəm olaraq təkrarlanan forma və bəzi dərsliklərdə, lüğətlərdə və s. rast gəlinən təsbit olunmuş qaydalar, göstərişlər olan forma. Hər iki bölgü arasında diqqətli olmaq lazımdır. Dil normaları hər bir halda fərqləndirilməlidir.

Məlumdur ki, L.V.Şerba və E.Koseriuya qədər dilçilikdə yalnız dil və danışq aktı qarşılışması nəzərə alınır. Onların irəli sürdüyü trixotomik təsvir nəticəsində artıq dil və danışq aktı qarşılışmasında norma səviyyəsi də nəzərə alınır. Müasir dilçilikdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin də norma səviyyəsində öyrənilməsinə meyl artmışdır. Sintaktik normalar cümlə üzvlərinin yerini tənzimləyir, gərəksiz inversiyaların qarşısını alır, mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasındakı əlaqələrin düzgün şəkildə qurulmasına kömək edir.

İngilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümlələrinin ifadə olunmasında və tələffüzündə norma və variant qarşılışmasını müşahidə etmək mümkündür. Məsələn:

/But Petrus began his discourse such a nervous noise that I was irritated with it // (Lakin Petrus öz çıxışını elə əsəbi səslə başladı ki, mən ondan qıcıqlandım)

Bu nümunədə nəticə budaq cümləsinin norma qaydalarına riayət olunmuşdur. Baş cümlədəki hərəkətin nəticəsi budaq cümlədə

/such ... that/ bağlayıcısı ilə icra edilmişdir.

Cümlədə emfatikliyi artırmaq məqsədilə söz sırasını dəyişək:

/Such a nervous noise did Petrus begin his discourse that I was irritated with it // (Elə sürətli səslə Petrus öz çıxışını başladı ki, mən ondan qıcıqlandım)

Bu nümunədə iki fərqli variantı müşahidə edirik. Birinci nümunədəki sözlərin tələffüz fərqi ilə ikinci nümunədəki sözlərin tələffüz fərqliliyini müşahidə etmək üçün onların tələffüz və yazı qaydalarını müqayisə edək:

[`sʌtʃ (güclü tələffüz) ə `nɜ:(r)vəs nɔɪz did `Petrəs bɪ'gɪn hɪz `dɪskɔ:(r)s `ðæt (güclü tələffüz) aɪ `wɒz (güclü tələffüz) 'ɪrɪ,tetɪd wɪð it]

Kontekstdən asılı olaraq, bu nümunədə işlədilən nəticə budaq cümləsi və onu təqdim edən bağlayıcı /such ... that/ + /`wɒz/ bağlayıcı feili güclü tələffüz edilmişdir.

[Petrəs bɪ'gæn hɪz `dɪskɔ:(r)s sʌtʃ ə `nɜ:(r)vəs nɔɪz ðæt aɪ wɑ:z 'ɪrɪ,tetɪd wɪð it]

Göründüyü kimi, bu nümunədə işlədilən nəticə budaq cümləsinin bağlayıcısı olan /such ... that/ + /wɑ:z/ və bağlayıcı feili zəif tələffüz edilmişdir.

Məlumdur ki, ünsiyyət cümlələr əsasında qurulur. Ünsiyyət zamanı işlədilən tabeli mürəkkəb cümlələr, o cümlədən nəticə budaq cümlələrinin ifadə olunması və tələffüzü norma və variativlik baxımından fərqli ola bilər. Ünsiyyətdə işlədilən və ifadə tərzində və tələffüzündə fərqlilik müşahidə edilən nəticə budaq cümləsi danışıqı daha da anlaşıqlı etməyə şərait yaradır. F.Palmerin yazdığına əsasən nəticə budaq cümləsində işlədilən bağlayıcılar və bir qrup feillər (əsas, köməkçi və bağlayıcı) danışanın və dinləyənin mövcud olduğu vəziyyətdən asılı olaraq güclü və zəif tərzdə ifadə edilə və tələffüz oluna bilərlər¹⁹. Yuxarıdakı nümunədə bunun şahidi olduq.

Azərbaycan dilində də nəticə budaq cümlələrinin ifadə olunmasında və tələffüzündə norma və variant qarşılaşmasının şahidi olmaq mümkündür.

¹⁹ Palmer, F.R. Semantics / F.R.Palmer. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1976/1981. – 21 p.

/O, Kərbəlayi İbixanın qızı Səkinəni görüb ağıl zayıf oldu, odur ki, ona “zayıf oldu” deyilməsini başa düşmək olar //

Göründüyü kimi, nümunədə işlədilən budaq cümlə ardıcılığına, yəni normasına əməl olunmuşdur. Kontekstdən asılı olaraq, cümlədə inversiya yaradıb mənanı dəyişə bilərik.

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində nəticə zərfliyi funksiyasında işlənən nəticə budaq cümlə növləri tabelilikdən tabesizliyə inkişaf prosesi keçdiyindən və alimlərin qənaətinə görə, hələ bu proses tam mənası ilə başa çatmadığından budaq cümlə baş cümləyə zəif bağlanır²⁰. Yəni, budaq cümlə baş cümlədən zəif şəkildə asılı olur. Nümunəni aşağıdakı şəkildə yazaq:

/O, Kərbəlayi İbixanın qızı Səkinəni görüb ağıl zayıf oldu. Odur ki, ona “zayıf oldu” deyilməsini başa düşmək olar //

“*Odur ki*” bağlayıcısı tabeli mürəkkəb cümlənin əvvəlində cümlədəki emfatikliyi artırmaq məqsədilə işlədildi.

Beləliklə, norma nə qədər sabitliyə can atsa da, tarixi kateqoriya olduğu üçün dəyişir. Bu səbəbdən dildə mövcud olan fonetik, morfoloji, leksik, sintaktik, üslubi və s. normalar fonoloji, qrammatik, leksik və sintaktik səviyyələrdəki variativliklə sıx bağlıdır.

Tədqiqat işinin *II fəsl* **“İngilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin variasiya xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik təhlili”** adlanır.

Fəslin **“Cümlənin sintaqmatik üzvlənməsi və eksperimental-fonetik təhlili”** adlanan birinci yarımfəslində dilçilikdə sintaqm problemi, cümlənin sintaqmatik üzvlənməsi, eksperimentin aparılma prinsiplərindən bəhs edilmişdir.

Sintaqmatik üzvlənmə ekperimental-fonetik təhlil üçün əhəmiyyətlidir. Çünki cümlənin prosodik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi birbaşa sintaqmatik üzvlənmə ilə bağlıdır.

Ünsiyyət prosesində informasiyanın ötürülməsi semantik, sintaktik və fonetik bütövü təmsil edən sintaqmalar vasitəsilə həyata

²⁰ Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis: [4 cildə] / Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov – Bakı: Maarif, – c.4. – 1985. – s.382.

keçirilir. Ötürülmüş məlumatın adekvat başa düşülməsi üçün cümlələrin leksik, qrammatik və fonetik əlaqəyə görə təşkil edilməsi vacibdir. Sintaqmatik üzvlənmə vahidi olan “sintaqm” ilə bağlı dilçilikdə bir sıra problemlər mövcuddur. Bu problemlərə sintaqmanın tərif, onun dilə və yaxud danışığ aktına aid olması, sintaqmanın söz, söz birləşməsi və cümlə ilə münasibəti, sintaqm sərhdələrinin müəyyənləşdirilməsi və s. kimi məsələlər daxildir. Tədqiqat işinin bu yarımfaslində bu problemlərə aid dilçilikdə mövcud olan fikirlər qeyd olunmuş və həmin fikirlərə münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqat işində sintaqm L.V.Şerbanın işlətdiyi anlamda - *“Nitq-fikir prosesində yaranan, vahid mənə bütövlüyü ifadə edən, bir ritmik qrupdan, eləcə də onların bir neçəsindən ibarət ola bilən fonetik vahidi mən sintaqm adlandırırım”* işlədilir ²¹.

İngilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr baş və budaq cümlənin sabit sintaqlara üzvlənməsi ilə səciyyələnirlər. Tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümləyə, eyni zamanda sintaqlara bölünməsi, həmin mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin kifayət qədər mənə tamlığına malik olmasını göstərir.

Dil materialının xüsusi cihazlar vasitəsilə tədqiqi daim diqqət mərkəzindədir. Bu səbəbdən, tədqiqat işində dil materialı kimi ingilis və Azərbaycan dillərində 100-ə yaxın nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə eksperimental-fonetik təhlilə cəlb edilmişdir.

Eksperiment materialı tədqiqat işində istinad olunan nəzəri müddəalar əsasında seçilmişdir və dil daşıyıcıları tərəfindən səsləndirilmişdir. Onların səs siqnallarının akustik parametrlərinin alınmasında “PRAAT” kompüter programından istifadə edilmişdir. Akustik parametrlərin linqvistik şərhə isə F.Y.Veysəlli tərəfindən işlənib hazırlanmış metodika əsasında aparılmışdır.

Cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində aşağıdakı akustik parametrlər təhlil edilmiş, onların minimum və maksimum qiymətləri müəyyənləşdirilmişdir:

a) əsas ton tezliyinin orta qiyməti;

²¹ Щерба, Л.В. Фонетика французского языка / Л.В.Щерба. – Москва: Высшая школа, – 1963. – с.87.

- b) orta səslənmə müddəti;
- c) intensivlik.

Auditor təhlildə nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin statusu və onların səsləndirilməsinin dilin tələffüz normalarına uyğunluğu qiymətləndirilmişdir. Bundan başqa, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin proqrediyent və terminal sintaqmları, sintaqmlarda əsas ton tezliyinin hərəkəti, tələffüz tempinin, dinamiklik zirvəsinin müəyyən edilməsi, sintaqmlar arasında fasilənin olması və s. auditorlar tərəfindən aşkar edilmişdir.

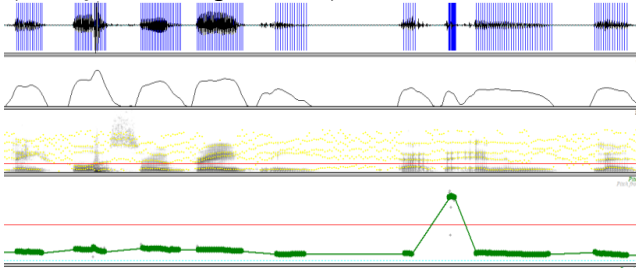
Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi sözlərin intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyinin araşdırılması bütövlükdə dilçilikdə variativlik probleminin öyrənilməsinə xidmət edir. Sözlərdə intonasiyanın variativliyi linqvistik və qeyri-linqvistik faktorlardan - sözlərin uzunluğu, sintaktik strukturu, yeri, vurğunun yeri və sayı, situasiya, danışanın niyyəti və s. amillərdən asılıdır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya konturunun danışmaq aktında variativlik xüsusiyyətlərini öyrənən D.N.Yunusov yazır: *“Mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyinin qrammatik xüsusiyyətlərlə sıx əlaqədə öyrənilməsi sübut edir ki, bu vahidlərin intonasiya strukturu həmişə qrammatika ilə sıx bağlıdır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya strukturu, eləcə də onun qrammatik xüsusiyyətləri dil funksiyasının ümumi qanunauyğunluqlarının ifadəsidir”*²².

İkinci yarımfəsildə ingilis dilində nəticə budaq cümlələrinin tələffüzündə variasiyanın akustik göstəriciləri təhlil edilmişdir.

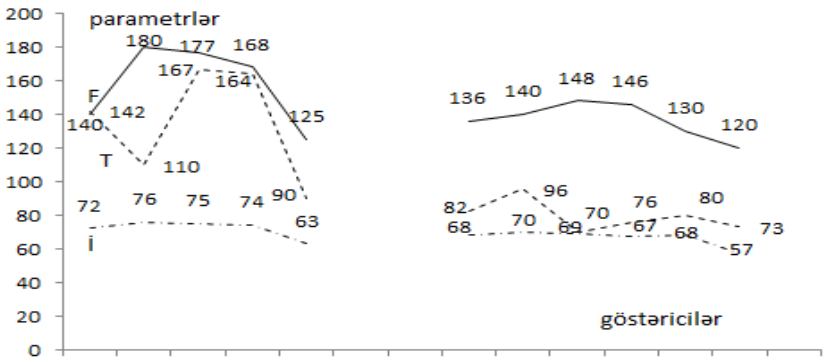
İngilis dilində /They fought so bravely that the enemy fled // [ðei fə:t səʊ 'brevli ðæt ði 'enimi fled] (Onlar elə qəhrəmanlıqla vuruşdular ki, düşmən qaçdı) cümləsi ikisintaqmlı nəticə budaq cümləsidir. Cümlədə maksimum ton tezliyi sintaqmların başlanğıcında qeydə alınmışdır: 180 hs və 148 hs. Sintaqmlar arasında fasilə 0,379 m/san-dir. Proqrediyent sintaqmın sonunda melodiklik 125 hs, terminal sintaqmda (budaq cümlədə) 120 hs-dir. Maksimum dinamiklik sintaqmların başlanğıcına düşür: proqrediyent sintaqmda

²² Yunusov, D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik / D.N.Yunusov. – Bakı: E.L. Nəşriyyat və Poliqrafiya şirkəti MMC, – 2008. – s.7.

76 db, terminal sintaqmda isə 70 db-dir. Sintaqlarda minimum dinamiklik sonuncu hecaya düşür: proqrediyyent sintaqmda 63 db, terminal sintaqmda isə 57 db-dir. Proqrediyyent sintaqmda zaman parametri 110-167 m/san intervalında, terminal sintaqmda isə 96-73 m/san-dir (bax: şəkil 1.1; qrafik 1.1).

Şəkil 1.1

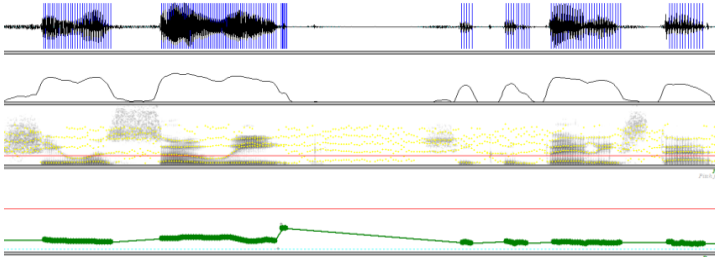

Qrafik 1.1

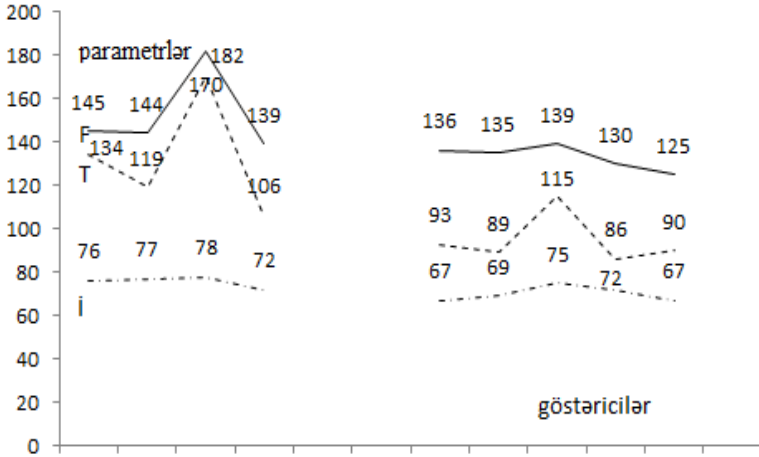
İngilis dilindəki /She was so weak she could barely stand // [ʃi: wəz səʊ wi:k ʃi: kʊd 'beəli stænd] (O, elə gücsüz idi ki, ayaq üstə zorla dayanırdı). Bu cümlədə ingilis dilində “that” (ki) bağlayıcısı işlədilməmişdir. Cümlədə maksimum ton tezliyi sintaqların başlanğıcında qeydə alınmışdır: 182 hs və 139 hs. Cümlədə sintaqlar arasında fasilə 0,572 m/san-dir. Proqrediyyent sintaqların sonunda melodiklik 139 hs, terminal sintaqmda isə (budaq cümlədə) 125 hs-dir (bax: şəkil 1.2; qrafik 1.2).

Maksimum dinamiklik sintaqların başlanğıcına düşür: proqrediyyent sintaqların üçüncü hecasında 78 db, terminal sintaqmda isə 75 db-dir. Sintaqlarda minimum dinamiklik sonuncu hecədə

qeydə alınmışdır: proqrediyyent sintaqmda 72 db, terminal sintaqmda isə 67 db-dir. Baş cümlədə zaman intervalı 170-106 m/san, budaq cümlədə isə 115-90 m/san-dir (bax: şəkil 1.2; qrafik 1.2).

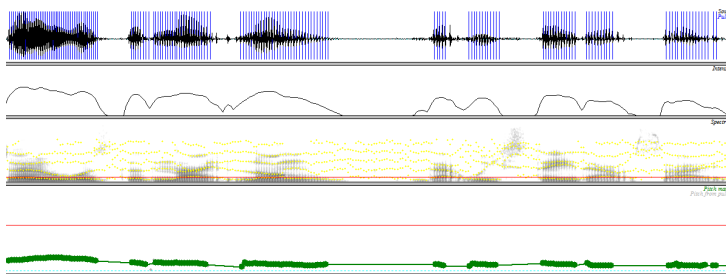

Şəkil 1.2

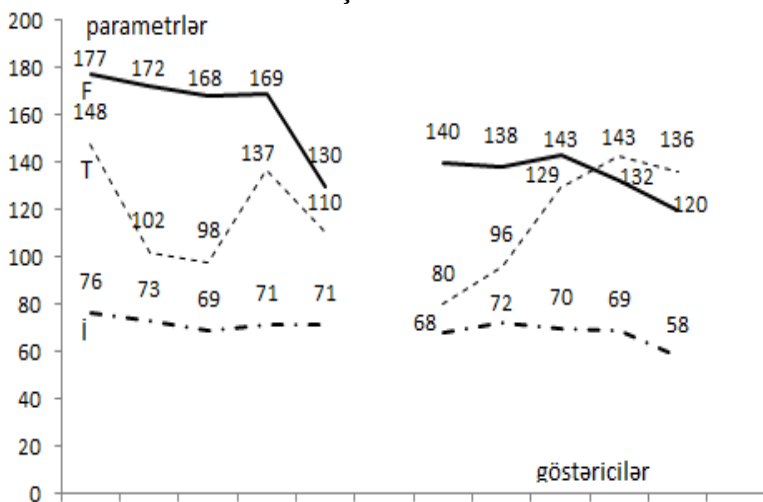

Qrafik 1.2

İngilis dilindəki /So was the night long that we stayed outside // [səʊ wɒz ðə naɪt lɒŋ ðæt wi: sterd ˌaʊtˈsaɪd] (Gecə elə uzun idi ki, biz bayırda qaldıq) nəticə budaq cümləsi də ikisintaqlıdır. Qeyd edək ki, bu cümlədə emfatikliyi artıran inversiya müşahidə olunur, yəni “so” zərfi cümlənin əvvəlində işlənmişdir. Maksimum ton tezliyi sintaqmların başlanğıcında qeydə alınmışdır: 177 hs və 143 hs-dir. Cümlədə sintaqmlar arasında fasilə 0,380 m/san-dir. Proqrediyyent sintaqmanın sonunda melodiklik 130 hs, terminal sintaqmda isə (budaq cümlədə) 120 hs-dir (bax: şəkil 1.3; qrafik 1.3).

Şəkil 1.3

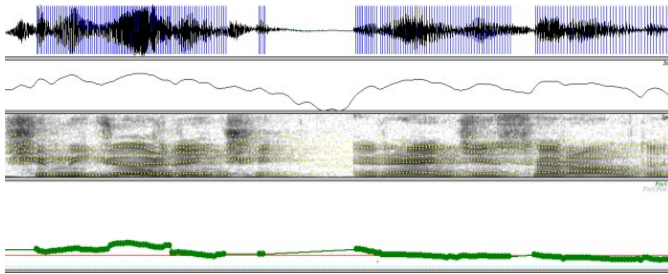
Qrafik 1.3

Cümlədə maksimum dinamiklik sintaqmların başlanğıcında qeydə alınmışdır: proqrediyent sintaqmın ilk hecasında 76 db, terminal sintaqmda isə 72 db-dir. Sintaqmlarda minimum dinamiklik sonuncu hecada qeydə alınmışdır: proqrediyent sintaqmda 71 db, terminal sintaqmda isə 58 db-dir (bax: şəkil 1.3; qrafik 1.3). Baş cümlədə zaman intervalı 148-110 m/san, budaq cümlədə isə 143-80 m/san-dir (bax: şəkil 1.3; qrafik 1.3).

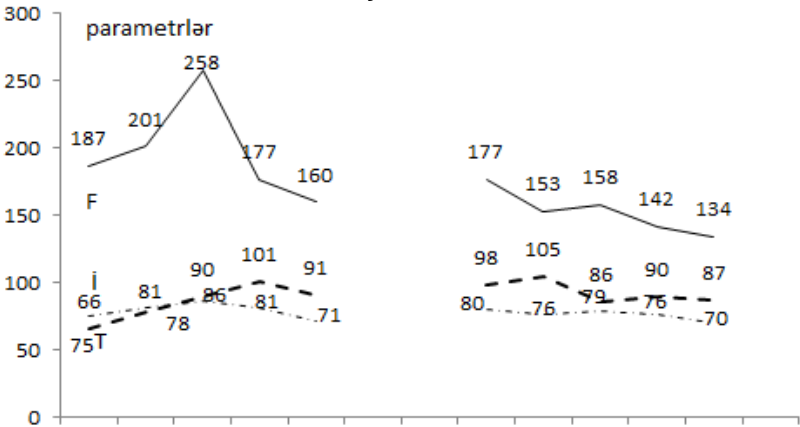
Fəslin *üçüncü yarımfaslında* isə Azərbaycan dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tələffüzündə variasiyanın akustik göstəriciləri təhlil edilir.

Azərbaycan dilində eksperimentə cəlb edilmiş /Kimi gördün ki, rəngin saraldı // cümləsində baş cümlədə "kimi" sual əvəzliyi işlənmişdir. Həmin cümlədə nəqli intonasiya konturu reallaşmışdır.

Bunu onun akustik parametrlərinin göstəricilərindən də görmək mümkündür. /Kimi gördün ki, rəngin saraldı// cümləsində sintaqmlararası fasilə 0,257 m/san-dir. Hər iki sintaqmda maksimum tezlik başlanğıcda qeydə alınmışdır: 258 hs və 177 hs. Maksimum intensivlik qiymətləri sintaqmların başlanğıc fазasında qeydə alınmışdır: 86 db və 80 db. Minimum intensivlik qiymətləri də sintaqmların sonunda qeydə alınmışdır: 71 db və 70 db. Zaman parametri terminal sintaqmın sonunda nisbətən yüksək göstəricilidir. (bax: şəkil 1.4; qrafik 1.4)

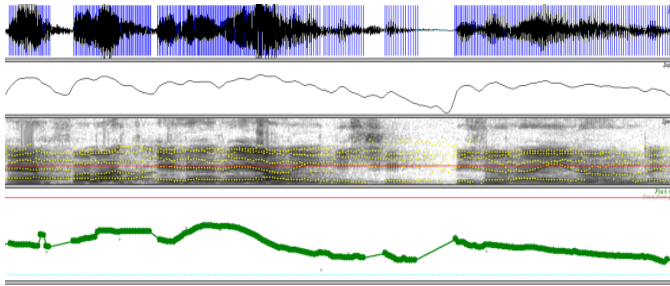
Şəkil 1.4

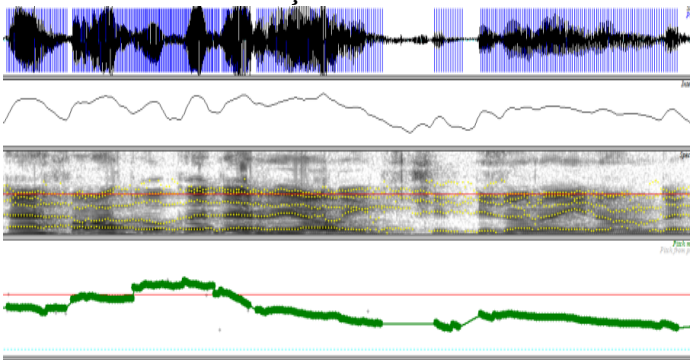
Qrafik 1.4

/Əhvalat elə real idi ki, biz ona inandıq// və /Əhvalat o qədər real idi ki, biz ona inandıq// cümlələrinin ossilloqrafik təhlil maraqlı nəticələri üzə çıxarmışdır. Eyni quruluşlu cümlənin bir variantında “elə”, digər variantında isə “o qədər” sözləri işlədilmişdir. Lakin bu

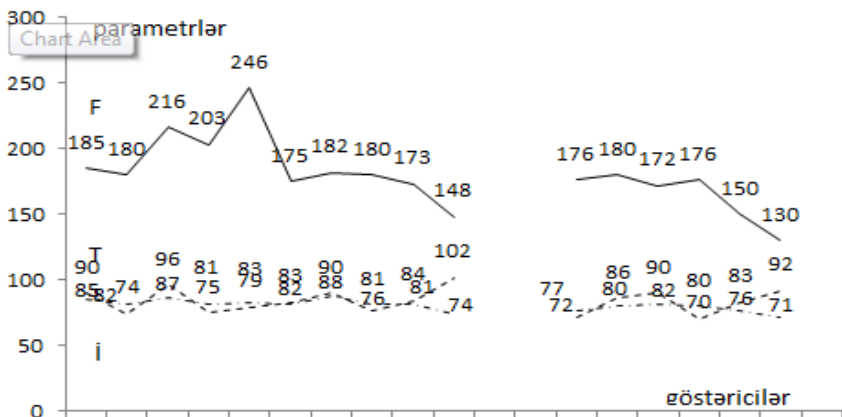
fakt cümlələrin nə akustik göstəricilərinə, nə də onların sintaqmatik üzvlənmələrinə təsir etməmişdir. Cümlələrdə sintaqmlararası fasilə 0,180 m/san və 0,200 m/san-dir. Hər iki variantda melodiklik zirvəsi sintaqmların başlanğıcına düşür: proqrediyyət sintaqmda: 246 hs - 265 hs; terminal sintaqmda: 180 hs -180 hs. Hər iki cümlədə melodiklik proqrediyyət sintaqmların sonuna doğru zəifləyir: 148 hs - 147 hs. Terminal sintaqmların sonunda melodiklik 130 hs -128 hs. Hər iki cümlədə intensivlik zirvəsi sintaqmların başlanğıcına düşür: proqrediyyət sintaqmda: 88 db -87 db; terminal sintaqmda: 82 db – 80 db. Hər iki cümlədə intensivlik terminal sintaqmın sonuna doğru zəifləyir: 71 db – 70 db. Hər iki cümlədə tələffüz tempi terminal sintaqmın sonuna doğru zəifləyir: 86-90 m/san; 83-90 m/san (bax: şəkil 1.5; 1.6; qrafik 1.5; 1.6)

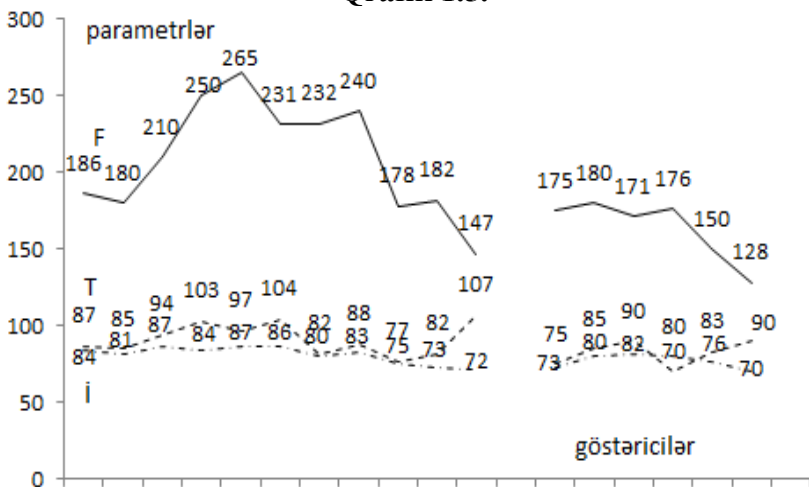
Şəkil 1.5.

Şəkil 1.6.

Qrafik 1.5.

Qrafik 1.6.

“Müqayisə olunan ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tələffüzündə variasiyanın tipoloji xüsusiyyətləri” adlanan sonuncu yarım fəsildə akustik göstəricilərin təhlili nəticəsində müəyyən olunan oxşar və fərqli cəhətlər ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin sonunda apardığımız araşdırmaların ümumiləşdirmələri nəticə kimi təqdim olunur:

1. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində səbəb-nəticə ardıcılığı nəticə budaq cümlələrində aydın şəkildə mühafizə olunduğu üçün bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin yerləşmə ardıcılığı variativliyə imkan vermir.

2. Müxtəlifsystemli ingilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümlələrinin struktur xüsusiyyətlərində izomorf və allomorf cəhətlər vardır.

3. İngilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə həmişə baş cümlədən sonra gəlir. Bu səbəblə bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə tema rolunda, budaq cümlə isə rema rolunda çıxış edir.

4. Müqayisə olunan dillərdə nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin ifadə olunmasında və tələffüzündə norma və variant qarşılaşması baş verir.

5. İngilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə sintaqmatik üzvlənmə zamanı proqrediyent və terminal sintaqmlar baş və budaq cümlənin sərhədləri ilə üst-üstə düşür.

6. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə proqrediyent və terminal sintaqmların intonasiya strukturunda izomorfluq müşahidə olunur. Proqrediyent sintaqmlar dəyişkən, terminal sintaqmlar isə sabit intonasiya konturuna malikdir.

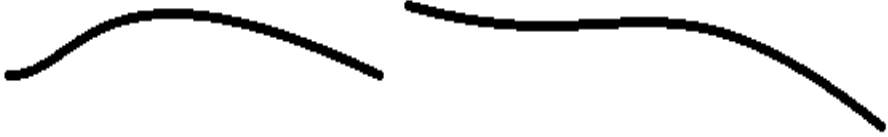
7. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində terminal sintaqmın sonunda melodikliyin zəifləməsi relevant əlamətdir. Lakin proqrediyent sintaqmların sonunda da variativlik müşahidə olunur, yəni melodikliyin proqrediyent sintaqmdakı vəziyyəti dəyişkəndir və o, cümlədən-cümləyə ciddi variativliyə məruz qalır.

8. Müqayisə olunan dillərdə proqrediyent sintaqmların sonunda əsas ton tezliyi terminal sintaqmın başlanğıcına münasibətdə yüksək, bərabər və ya aşağı səviyyəli ola bilər.

9. İngilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə proqrediyent sintaqmın akustik parametrləri maksimum, terminal sintaqmların müvafiq göstəriciləri isə minimum səviyyədə olur. Proqrediyent və terminal sintaqmların qovuşuğunda melodik və dinamik strukturlar öz aralarında iki cür

münasibətdə olurlar.

Proqrediyent sintaqımın sonu terminal sintaqımın başlanğıcı

10. Azərbaycan dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə melodik strukturun variativlik xüsusiyyətlərində diapazon genişliyi terminal sintaqlarla müqayisədə proqrediyent sintaqlarda üstünlük təşkil edir. Bu proqrediyent sintaqlarda istifadə edilən seqment (leksik) vahidlərin zənginliyi ilə izah edilir.

11. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamiklik strukturunun variativliyinin təhlilindən aydın olur ki, proqrediyent və xüsusən də terminal sintaqlarda tonun nisbətən zəifləməsi intensivliyin də minimal dərəcədə zəifləməsinə səbəb olur.

12. Müqayisə olunan dillərdə terminal sintaqların sonunda saitlərin tələffüz sürəti (temporal komponent) nisbətən ləngimələrlə səciyyələnir.

13. Azərbaycan dilindən eksperimentə cəlb edilmiş sual intonasionalı cümlələrdə nisbətən fərqli melodiklik və zaman göstəriciləri qeydə alınmışdır. Bu tipli cümlələrin terminal sintaqlarının sonunda melodiklik nisbətən yüksələn, tələffüz tempi isə sürətliliyi ilə fərqlənir.

14. İngilis dilində sözlərin sillabik strukturunda monofonq və diftonqların reallaşması zaman (uzunluq) parametrinin dəqiq intervalını müəyyənləşdirməkdə çətinlik yaradır. Azərbaycan dilində isə sözlərin heca strukturunda /sait+samit/ və ya /samit+sait/ monofonqlarının ardıcılığının işlənməsi cümlələrin intonasiya konstruksiyaları akustik parametrlərin dəqiq intervalını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Dissertasiya işinin məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Conjunctions in adverbial subordinate clauses in English

and Azerbaijani languages // Міжнародний Гуманітарний Університет, Науковий Вісник Міжнародного Гуманітарного Університету, Філологія, Випуск 31 том 3, Одеса, 2017, s.72-75.

2. İngilis və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bağlanması tabelilik bağlayıcılarının rolu // Azərbaycan Dillər Universiteti, “Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri” adlı III Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı, 25-26 oktyabr 2018, s.28-29

3. Qəzənfər Kazımovun nəticə budaq cümləsinin fərqləndirici xüsusiyyətlərinə dair fikirlərinin təhlili // Azərbaycan Universiteti, Gənc tədqiqatçıların II Respublika elmi-praktik konfransının materialları, Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunub, Bakı, 15 mart 2019, s.216-217

4. İngilis və Azərbaycan dillərində nəticə budaq cümlələrinin ifadə olunmasında və tələffüzündə norma və variant qarşılaşması // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqələr №1, Bakı, 2019, s.92-99.

5. Azərbaycan dilində nəticə budaq cümlələrinin struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində bağlayıcı vasitələrin rolu // Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), №1, Bakı, 2019, s.65-68.

6. İngilis dilində nəticə budaq cümlələrinin tələffüzündə variyasiyanın akustik göstəricilərinin təhlili // Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycanda xarici dillər jurnalı, №1, Bakı, 2019, s.169-174.

7. Azərbaycan dilində nəticə budaq cümlələrinin tələffüzündə variyasiyanın akustik göstəricilərinin təhlili// AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri №3, Bakı:Elm və təhsil, 2019, s.263-270

8. Sintaksisdə mürəkkəb cümlə problemi // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri №5, Bakı:Elm və təhsil, 2019, s.270-277.

9. The intonation and the syntagmatic linking // IX Международной научно-практической конференции «Advanced Science», 12 ноября 2019 года, s.130-132.

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 sentyabr 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰ da

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 1.06/3 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 19 iyul 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.07.2022

Kağız formatı: 60x84 16¹

Həcm: 45, 138

Tiraj: 100